

Anyai teendőkre, kisgyermeknevelésre történi felkészítés a dualizmus korában

Kéri Katalin

Soproni Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Neveléstudományi és Pszichológiai Intézet
Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Óvó- és Tanítóképző Tanszék,
egyetemi tanár DSc 0000-0003-1850-3282

KEYWORDS

- history of motherhood
- early childhood education
- era of dualism
- history of women's education
- nation-building

KULCSSZAVAK

- anyaság története
- kisgyermeknevelés
- dualizmus kora
- nőnevelés-történet
- nemzetépítés

ABSTRACT

Preparation for motherhood and the raising of young children in the age of dualism

| As can be extracted from Hungarian sources from the 17th and 18th centuries, the ideal woman was devoted, virtuous, hard-working and religious housewife, daughter, wife or mother who was more concerned with her family, upbringing her children, and upkeeping the household than she was with fashion and entertainment. By the late 18th century, some political pamphlets, press articles, and pedagogical and advisory works in Hungary examined the issue of women's education and preparation for motherhood in the broader context of the responsibility of women for maintaining and increasing the strength of the nation, of Hungarianness and the Hungarian language. This was explained in great detail in the era of dualism, especially at the turn of the 19th and 20th centuries. Together with changing attitudes about the status of children towards them, the unfolding of social modernisation included the education and emancipation of women.

The research on which this presentation is based is part of a broader study exploring the history of women's education in Hungary in the modern era. It attempts to present the interrelations and problems of women's and children's education, the role of motherhood, and nation-building. The research source material – comprising press articles, books, ego documents (letters, diaries, memories) and pictures – was interpreted using the historical source analysis method and the qualitative and synchronic approach. The presentation provides an overview of the history of women's education embedded in the history of education and culture, which helps to illuminate the nation-building efforts and achievements of dualist Hungary. In addition to the analysis of girls' education, which is traditionally discussed in the history of education, focusing primarily on school history, the presentation focuses on the results of the latest problem-historical, impact and reception studies, highlighting the nodes and providing an overview of contemporary efforts to prepare girls for motherhood and the upbringing of young children.

ABSZTRAKT

A 17-18. századi hazai forrásokból kibontható nőideál az olyan, háziasszony, lányként, feleségként és anyaként is odaadó, erkölcsös, szorgalmas és vallásos nő volt, aki többet foglalkozott a családdal, a gyermekei nevelésével, a háztartással, mint a divattal és a szórakozással. Már a 18. század végén egyértelműen megjelentek azok, a nőnevelés és az anyai szerepre történő felkészítés kérdését tágabb kontextusban vizsgáló magyarországi írásművek (politikai pamfletek, sajtócikkek, pedagógiai tárgyú, tanácsadó munkák), amelyekben kifejtésre került, hogy a nemzet erejének megtartása, növelése, a magyarság és a magyar nyelv ügye a nők vállán is nyugszik. Mindez a dualizmus korában, különösen is a 19-20. század fordulóján került legrészletesebben kifejtésre, összefüggésben a gyermekstátusz és a gyermekszemlélet megváltozásával, a társadalmi modernizáció, ezen belül a nőnevelés és női emancipáció kibontakozásával. A tanulmány alapját jelentő kutatás egy tágabb, az újkori magyarországi nőnevelés-történet feltárását célzó vizsgálat része, mely nem csupán tematikai értelemben vett újszerűségével, hanem a téma forrástani-módszertani értelemben vett multiperspektívikus közelítésével is próbálja minden eddigénél ányaltabb módon bemutatni a nő- és gyermeknevelés, az anyai szerep és a

nemzetépítés összefüggéseit és problémáit. A kutatás forrástani alapját a korszakban keletkezett sajtótermékek cikk-anyaga, korabeli, nyomtatásban megjelent könyvek, valamint egodokumentumok (levelek, naplók, memoárok) és képek jelentik, melyek értelmezése a történeti forráselemzés módszerével, kvalitatív és szinkron közelítéssel történt. A tanulmány tehát egy olyan, nevelés- és művelődéstörténeti keretekbe ágyazott nőneveléstörténeti áttekintést ad, amely segít árnyalni a dualizmus kori Magyarország nemzetépítési törekvéseit és eredményeit. A bemutatás fókuszba állítja – a neveléstörténetben hagyományosan tárgyalt, elsősorban iskolatörténetre figyelő lánynevelés taglalásán túl – a legújabb problémátörténeti, valamint hatás- és recepcióvizsgálatok eredményeit, csomópontok kiemelésével áttekintve a lányokat az anyai szerepre, a kisgyermeknevelésre felkészítő korabeli törekvéseket.

Bevezetés – művek az anyaságról a 17. századtól a 19. század közepéig

Az anyaságról, a női szerepekről sokféle forrás tudósít az újkori Magyarországon, kezdve a kora újkori előkelő hölgyek tollából való levelektől a 19-20. század fordulójának gazdag sajtóanyagáig. Kutatásaink során csaknem száz, a témával foglalkozó, magyar nyelven nyomtatásban megjelent írott forrást tanulmányoztunk át és elemeztünk, összevetve azok tartalmát más, a korszakban született európai források tartalmával. Műfajukat tekintve a források között egyházi prédikációk, irodalmi művek (versek, regények, novellák), magánlevelek, orvosi tanácsadó könyvek, életvezetési útmutató könyvek, útinaplók, memoárok, nekrológok, pedagógiai és politikai céllal készült beszédek és írárok, valamint sajtócikkek szerepeltek.

Írott források korábban sosem látott számban a 18. századtól kezdve születtek az anyai feladatokról, a kisgyermekápolás és -nevelés korszakban helyesnek tartott módszereiről, tartalmáról, és maga a gyermekszülés fontos értékévé vált a felvilágosodás kori európai (nyugati) környezetben. Magyarországon több, ezzel a témával (is) foglalkozó munka valamely külföldi könyv átdolgozása volt, és jellemző az is, hogy irodalmi művek (például költemények) részletei vagy prédikációk szóltak az anyai feladatok jelentőségéről.

Az első magyar nyelvű források közül kiemelkedik Pázmány Péter keresztény lány helyes neveléséről írott prédikációja. (Pázmány, é. n.:267) Ebben az 1570 és 1637 között élt érsek, bíboros, a katolikus megújulás kiemelkedő alakja aláhúzta az anyák nagy felelősségét a gyerekeknevelést, a szoptatást illetően. Ez utóbbiról – hasonlóan az őelőtte élt ókori és középkori szerzők nagy részéhez – Pázmány sem egyszerűen csak azt gondolta, hogy a táplálás a funkciója, hanem meg volt győződve róla, hogy a tejjel az erkölcsök is átszivárognak az újszülöttbe. (A szoptatás történetéről l.: Fildes, 1988)

Szintén a témával kapcsolatos kora újkori magyar forrásszövegek közül való Kolosi Török István (1610-1652) Kolozsváron 1630-ban megjelent, a nőket dicsérettel költeménye. Ebben az anyaságról az unitárius költő azt írta a 9., *A procreatione prolis* című részben, hogy a nők legfontosabb feladata a gyermekszülés, és hogy a gyermekek viselkedésükben, értelmi képességeikben olyanok lesznek, mint az édesanyjuk, ezért már a várandósság alatt is fontos, hogy egy anya hogyan viselkedik, mivel foglalkozik. Több versszakon át dicsőítette Török István is az anyatejes táplálás jelentőségét. (Kolosi Török, 1967:457-483)

Ugyancsak a 17. században, a forrás utolsó veresszaka szerint 1689-ben íródott Felvinczy György egy, a jó gazdasszonyról szóló költeménye. Ennek két szakasza, a 78. és 79. szól az anyák nevelési feladatairól, egyértelműen az ő kötelességükként megjelölve a gyermekek neveléséről való gondoskodást, főként a lányok esetében. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan a szerző azt írta, hogy folyamatosan felügyelni kell rájuk az édesanyáknak, és munkára kell nevelni őket, hogy sohase legyenek restek. (Felvinczy, 1988:122)

Az anyasággal kapcsolatos egyik legfontosabb újkori forrás a magyar irodalomban Bessenyei György (1747-1811), a magyar felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb alakjaként ismert író, költő 1777-ben megjelent *Anyai oktatás* című könyve (Bessenyei, 1932). A szerző ebben a műben többféle szempontból is leírta az anyai szerep jellemzőit és az édesanyák feladatait. Angol és francia olvasmányaitól elrugaszkodva (amelyekben apa, és nem anya szerepelt a levelek írójaként) a magyar szerző egy „anya” kezébe adta a tollat, akinek a levelei – áttételesen – mutatják, hogy mennyi gondot, feladatot jelent egy (leány)gyermek nevelése. Az írásmű számtalan olyan részletet tartalmaz, amelyek kiemelik az anya gyerekgondozásban, nevelésben betöltött szerepének fontosságát, tulajdonképpen azt, a korszakban gyakran hangoztatott véleményt, hogy szerepe, hatása fontosabb, nagyobb, mint az apáé. Bessenyei nem hallgatta el az anyává válással járó testi-lelki megpróbáltatásokat sem.

1791-ben kelt Komáromban Perlaki Dávid (1754-1802) evangélikus esperes könyve, amelynek gondolatait a szerző saját bevallása szerint külföldi könyvekből is merítette (Locke, Rousseau, Fénelon, Rochow, Felbiger, Basedow, Rosenmüller munkáira támaszkodva), és a mű több olyan tanácsot tartalmaz, amelyeket a szerző az anyáknak címzett. Több kortársához hasonlóan Perlaki felhívta a figyelmet a szoptatás fontosságára, és a kicsi gyermekeknél a szeretetteljes, de következetes (anyai) nevelés jelentőségére. (Perlaky, 1791)

A 18. század közepétől kezdve mind több és több, gyermekváráshoz és szüléshez, a csecsemőgondozáshoz, szoptatáshoz és gyerekeveléshez tanácsokat adó, az anyai szerepre felkészítő és ahhoz segítséget nyújtó, főként *orvosi könyv* is született Magyarországon is. Kiss József 1794-ben írt katekizmusa egész szövegén végigvonul ez a téma, és a III. fejezetben külön is kifejtésre kerül a gyermekápolás és -nevelés. 1802-ben látott napvilágot Zsoldos János (1767-1832) Veszprém megyei főorvos nőgyógyászati könyve, az *Aszszony orvos*, amelyben a női betegségek leírása és gyógymódja ismertetése mellett hosszas részeket szentelt a várandósság, a szülés és a gyermekágyas időszak, illetve a szoptatás témájának is. 1802-ben Felsőöri Fábrián László átültetésében jelent meg Pozsonyban Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1836) eredetileg 1799-ben kiadott könyve, *Az anyákhöz való jótanács a gyermek testi nevelésének nevezetesebb pontjairól* címmel. A fordító munkáját egy édesanyának, Nagyajtai Cserei Ilonának (idősebb Wesselényi Miklós feleségének) ajánlotta.

A 19. század elejétől mind jobban kibontakozó hazai sajtó számos esetben közölt az anyaságról, a gyermeknevelésről cikket. A témával kapcsolatos írások száma több száz, és kiváltképp a 20. század elejére növekedett meg a mennyiségük. Már a reformkor magyarországi lapjaiban is gyakran foglalkoztak a cikkírók azzal a kérdéssel, hogy milyen is a jó anya, melyek a legfontosabb feladatai gyermekei nevelése,

ápolása vonatkozásában, és megfogalmazódott az a kérdés is, hogy hogyan lehet a leányokat anyává nevelni, azaz az anyasághoz tartozó feladatokra a lányokat már gyerekkoruktól kezdve felkészíteni. 1825-ben a debreceni református főiskolán tartott székfoglaló beszédében (Zákány, 1825; l. erről: Pukánszky, 1984:1099-1105) Zákány József (1785-1857) a nevelésről szólva azt mondta, hogy annak feladata elsőséggént az édesanyákra hárul, akik csak akkor nevelhetik jól gyermekeiket, ha műveltek. Több kortársához hasonlóan a neveléstan professzora is kritikával illette saját kora lánynevelési szokásait, és fontosnak vélte annak megreformálását.

Ekkoriban írta *Nőjogtan* című művét a sárospataki Nyíri István. Ennek 22-25.§-a a szülők kötelességeiről szól. Ez, kora több más írásától eltérően, a gyermekek táplálását és felnevelését a *szülőpár* feladataként említi. Utalt rá, hogy ha csak „hideg okoskodás” alapján kellene dönteni, akkor az apák könnyen a nők kötelességei közé sorolnák a gyermek táplálását, márpedig az mindkét nembelieknek feladata. Természetesen elismerte, hogy az édesanya szülés után olyan szeretetet érez ösztöneiből fakadóan a csecsemő iránt, hogy arról gondoskodik, és ez akkor is megtörténik, ha dajkát fogad mellé, nem csupán, ha ő maga szoptatja. (Nyíri, 1857:121) A férj pedig szerinte már csak azért is gondoskodni fog a gyermekéről, mert az „szeretett nőjéhez tartozó”, és mert látta, milyen szenvedéseken ment át az asszony, mire a kicsi megszületett. Kiemelte, hogy a szülőknek nem csak kötelességeik, de jogaik is vannak a gyermekekkel kapcsolatban, és szerinte éppen ez is alátámasztja, hogy az apáknak is gondoskodniuk kell utódaikról, hiszen, ha nem tennék, a velük kapcsolatos jogok is csak a feleségüket illelnék. Nőjogi szempontból igen korán fogalmazta meg azt, hogy a házasságkötés olyan jogi lépés, amely nem teszi lehetővé azt, hogy egyik fél a másik jogaival visszaéljen. Igen korszerű módon fejtette ki azt, hogy a társadalomnak – ahhoz, hogy „népesedését fenntartsa” – törvényekkel kell garantálni a szülés segítségét és magát a gyermeknevelést. Ez utóbbit úgy, hogy ki kell mondani „a’ szülei nevelés’ kötelességét mind a’ két szülőre nézve”, és síkra szállt amellett is, hogy a törvényhozóknak kötelességük „a’ szülőknek gyermekeiktől akármi szín alatt való megfosztásait teljes erővel megakadályoztatni” (Nyíri, 1857:123). Nyíri István értekezésének alap gondolata (vagyis mindkét szülő gyermeknevelési felelőssége) azonban szinte *egyedülálló* a korszak magyar nyelvű forrásaiban. Mint a korábbi évszázadokban, a reformkor legtöbb kútfőjében is az szerepelt, hogy a gyermek táplálása és nevelése (legalább is kisebb korában) az anyák dolga.

Az anyai hivatás magasztalása és a gyermeknevelési feladatok taglalása az 1848-49-es szabadságharc bukása utáni időszakban sem hiányzott a magyar újságok hasábjairól, a beszédekből és röpiratokból, és alapvetően a szemlélet sem változott, csak a hangnem. Vagyis: a gyermekek ápolását, nevelését (ez utóbbit a lányok esetében kiemelten is) a szerzők többsége az édesanyák feladatának tartotta, és mindezt még emelkedettebb, még hazafiasabb módon tárgyalták, mint 1848 előtt. A reformkorhoz hasonlóan, még annál is inkább a rezignált korszakban többen a magyar anyákat tartották képesnek arra, hogy megmentik és felemelik a nemzetet. Egyik 1855-ös írásában báró Podmaniczky Frigyes (1824-1907) magyar politikus, író is az anyaságot tartotta a nő legfontosabb hivatásának. (Podmaniczky, 1855:9) Ugyanerre az évtizedre, saját gyermekkorára, szüleire emlékezett memoárjában az egykori híres magyar

színésznő, Jászai Mari (1850-1926), aki írásműve természeténél fogva az anyaság, a gyermeknevelés árnyoldalait is bemutatta, nem csupán pátosszal szólt az anyai hivatásról. Emlékei szerint édesanyja, aki sok gyermeket szült, nagyon nehéz életet élt: „1853-ban költöztünk be Győrbe. Nőttek a gyerekek és fogyott a kenyér. A büszke, nemes Keszezy Julianna nem panaszkodott. Szoptatott, főzött, mosott, varrt reánk és hordta az ebédet az ura után oda, ahol az éppen dolgozott. Az ötödik gyerek után lankadni kezdett acélos ereje. Levágta „földet söprő” aranyhaját, mert „nem ért rá megfésülni”. A *fiait* kellett reggelenként az iskolába készíteni, hogy azok ne csak a „legokosabbak”, hanem a „legcsinosabbak” is legyenek...” (Jászai, 1927:6)

Anyaság a 19. század végén

A 19. század végén nagyot fordult a világ. A nők élete Európa-szerte jelentősen megváltozott. Magyarországon is fontos lépések történtek a nőemancipáció különböző területein, a nők minden korábbinál nagyobb számban léptek ki az „östermelés” színteréről a munkaerő-piacra, növekvő számban voltak jelen a középiskolákban és 1895-től az egyetemeken, és ott találhatjuk őket a századforduló táján számos sportág művelői között és a legtöbb nyilvános társadalmi eseményen. Jelentős részük azonban a 19. század végén – jóllehet többé-kevésbé átalakult keretek között – továbbra is feleség és édesanya volt, és olyan asszony, akire tetemes háztartási teendő és a gyermeknevelés legtöbb feladata is hárult. A technikai és tudományos fejlődés, az óvodai-iskolai hálózat szélesedése, a kórházi betegápolás kereteinek bővülése, a készételeket, készruhákat árusító üzletek terjedése, a közlekedési változások mind-mind hozzájárultak a nők otthoni teendőinek, a háziasszony-feleség-anya hármasszerepekör feladatainak minőségi átalakulásához.

A magyar nyelvű nyomtatott forrásokból kirajzolódó „ideális nő” a korszakban egy olyan feleség volt, aki vezette a háztartást; nem csupán hozománnyal bírt, de a házasságkötés után is egész életében takarékoskodott; csinos és ápoltságos volt, és férje, gyermekei küllemére is ügyelt; nem volt pletykás és erkölcstelen; magát folyamatosan művelte, hogy férjének kellemes beszélgetőtársa legyen; és női mivoltához az elvárások szerint az is hozzátartozott, hogy gyermekeket szüljön és neveljen. A Ballagi Mór által szerkesztett, 1867-es kiadású magyar nyelvi szótár természetesen az anya szó jelentéseit is tartalmazta, és közölte az *anyájos* szót is, melynek első jelentése „*férjhez mehető, anyájos leány*” volt a korszakban. Ugyanezt jelentette az *anyásul* szó is, ami annyit tett, hogy „*anyányivá leszen, férjhez valóvá fejlődik*” (Ballagi, 1867:36, 37) Az *anyálgodik* szó ugyanitt ezt a magyarázatot kapta: „*anyai kötelességeket teljesít, gyermekeit anyailag ápolja*” (Ballagi, 1867:37).

A dualizmus korában kiszélesedő lap- és könyvkiadás gyakori témája volt a női, ezen belül az anyai szerepek bemutatása, és ez utóbbi, szűkebb tématerülethez kapcsolódóan a kisgyermek szoptatása, ápolása, nevelése. Az anyasággal kapcsolatosan gyakran mutattak be példaképeket a korabeli újságok, bibliai személyeket (kiemelten is a Szűzanyát) vagy kortársakat, és nem volt ritka a nők, az anyák jogait is érintő jogtudományi eszmefuttatás vagy a más földrészek asszonyait bemutató cikk. A *Katholikus Néplap* című újság egyik cikkírója 1867-ben Haynald Istvánné Jüttner

Franciska életrajzának bevezetésében ezt a kérdést tette fel: „Mi lehet tiszteletremélőbb, mint a vallásos anya?”, és megfogalmazta a következő véleményt: „A szülés maga még nem tesz anyává, habár a természet nem is tagadtatja meg magát. Az állatok is nemzenek. Hanem az anyaság a bölcső mellett kezdődik és véget sosem ér, mivel az anyaság fogalma átmegy az örökkévalóságba, melynek egyetlen záloga.” (Sántha, 1867:42) Forgó János – német és francia írásokból bőven idézve – 1872-ben hasonlóan fogalmazott a lányok neveléséről, akik szerinte (Nerval szavait megerősítve) csak azért lesznek nővé, hogy „az anyaság magasztos boldogságában” részesüljenek, ez a leendő hivatásuk. (Forgó, 1872:208) Keresztény szerzők a családi otthont gyakran „szentélynek” tekintették, aminek a fenntartásán, a családi béke megőrzésén, az apáknak és anyáknak együtt kell dolgozniuk, ahogyan például 1879-ben egy cikkében, a *Katholikus Hetilap* hasábjain Szabó Imre írta. (Szabó, 1872:378.) A korábbi keresztény írásokból és prédikációkból már ismert nőideál, Szűz Mária követésének fontossága is töretlenül jelen volt a 19-20. század fordulóján a hazai művekben. Jeney Ernő 1902-ben kiadott *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek* című prédikáció-gyűjteményében például az olvasható, hogy kora asszonyainak meg kell tanulniuk Mária erényeit. (Jeney, 1902:1-10)

Az anyai szerep, az anyai kötelességek dualizmus kori megfogalmazása számos korabeli kötetben is megjelent. A gyermekszülés, a gyerekek táplálása és gondozása gyakran a nemzetépítés akkori eszményével összefüggésben került értelmezésre. Annak ellenére, hogy a századforduló táján a hazai nők száz- és százazrei is megjelentek az otthoni magánszférán kívüli életterületeken, a korabeli férfi és női szerzők nagy része továbbra is úgy vélte, hogy a családi élet minőségéért és a gyermeknevelés sikerességéért, sőt végső soron az erkölcsökért és a nemzet sorsáért is leginkább ők, és különösképpen is az anyák a felelősek. Számos más kortársához hasonlóan De Gerando Antonina 1880-ban például ezeket a gondolatokat vetette papírra *Nőtlan vagy az asszonyi hivatás tudománya* című munkájában: „Nevelni, az új nemzedéket az előbbeninél jobbnak teremteni, ez az anyák feladata, kezökben van a haza sorsa.” (De Gerando, 1880:8) Szerinte a „család lelke az asszony, kit a természet maga a szeretetnek és önfeláldozásnak teremtett. Innen aztán hatalma. Nem csak a gyermeknek sorsa, de még a férfié is e gyöngye nő kezében van.” (De Gerando, 1880:15) Könyve nyolcadik, *A nő mint anya* című fejezete már bevezető mondatában a nő „legszentebb, legmagasztosabb hivatása”-nak nevezte az anyaságot az egyébként gyermektelen írónő. Megfogalmazása szerint az erkölcsi nevelést csakis az anya adhatja meg igazán gyermekeinek, a testi és a szellemi fejlesztést lehet csak sikeresen másokra bízni, de valójában az anya fő kötelessége a nevelés. (De Gerando, 1880:64-65) A fejezet tartalma valójában gyermeknevelési tanácsok egész sorozata, olyanoké, amelyek a 19. század végén számos neveléstani, gyermekgondozási és egyéb műben szintén megfogalmazódtak.

Nők világa című, 1871-ben kiadott könyvében Szabó Richárd is úgy vélte, hogy a nők legfontosabb feladata az anyaság, a gyermeknevelés, kötete utolsó levelei erről a témáról íródtak. (Szabó, 1871:107-110) Hasonlóan gondolkodott M. Kalocsa Róza, aki szintén úgy fogalmazott, hogy a nők legfontosabb feladata a gyerekeik nevelése, sőt ezt tulajdonképpen *egyedül* az édesanyák felelősségeként említette. Kifejtette,

hogy mennyire fontos az édesanya személyes példaadása, a saját jellemének nemesítése, hibáinak javíthatása. A Nemzeti Nőnevelés című magyar folyóirat egyik 1898-as cikkében hasonló gondolatokat fogalmazott meg a szerző, Krompecher Irén. Kifejtette, hogy az anyaság a nők „szent kötelessége”, és nekik kell igazságra, engedelmességre, hitre nevelni a gyermekeket. Erre nem tartotta igazán megfelelőnek sem a felfogadott nevelőnőket, sem pedig a férfiakat. (Krompecher, 1898:87)

Ez a szemlélet a magyar keresztény államalapítás 1000. évfordulóján megrendezett, 1896-os II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus előadásaiiban is gyakorta megjelent. Például Geöcze Sarolta (1862-1928), a nőnevelés, a női műveltség emelésének lelkes szószólója is azt mondta egyik előadásában, hogy „az élet arra tanít, hogy a családok boldogulásának vagy romlásának főtényezője a nő.” (Geöcze, 1898:1219) Mindenért a nőt tette felelőssé többszörös értelemben a családi életet illetően, és szerinte a fő probléma az, hogy a lányokat nem arra nevelik, hogy tőrjenek és uralkodjanak a vágyaikon, így hát a szülőknek az iskolával együttműködve ki kell fejleszteni a lányok kötelességérzetét.

Az anyai hivatás, az anyai kötelességek teljesítése többször úgy került említésre, mint az otthon falain, a család keretein kívül vállalt munkakör ellenpontja. Ennek egyik jellemző, az újságokban, folyóiratokban sok vitát kiváltó tématerülete volt az egyre nagyobb számban pályára kerülő tanítónők iskolai alkalmazása abban az esetben, ha gyermeket hoztak a világra. Takács Zsuzsanna Mária kutatásai szerint az anyaságot és a tanítónői hivatás művelését sokan a kortársak közül egymást kizárónak tartották a század végén és a századfordulón. (Takács, 2018:11) Ezzel a témával kapcsolatosan a Népnevelők Lapja 1876-ban két részben közölt egy olyan a Népnevelők Pesti Egylete vezetői által írt Emlékiratot a budapesti Iskolatanácshoz, „a férjezett és anyává lett tanítónők alkalmazhatóságának tárgyában”, melyet több, neves tanférfiú (Kerékgyártó Elek, Péterfy Sándor, Rákóczy Lajos és Steiner István) jegyzett. Ennek az írásnak a központi gondolata az volt, hogy egyenesen jogi intézkedéseket kell tenni annak érdekében, hogy a gyermeket szült tanítónők ne dolgozhassanak tovább: „csak kötelességét teljesítendő az állam is, ha törvénné emeli, hogy az anyává lett nők az iskolában előbbi minőségükben meg ne hagyassanak.” (Kerékgyártó és mtsai, 1876:227)

A 20. század elején a Feministák Egyesületében többször is hangzott el olyan előadás, amely – fordított módon – ugyanerre, vagyis az anyák, a nők otthoni kötelezettségeire utalt. Egy 1909-es felolvasásában Ungár Dezsőné így fogalmazott: „a családanyának a társadalomban csak kötelességei vannak, ellenben jogai nincsenek. Őt terheli a gyermeknevelés, a háztartás gondja és sok más egyéb kötelezettség, amellyel szemben valóban igazságtalanság a teljes jogtalanság.” (Ungár, 1909:87)

Felvilágosító művek a gyermekgondozásról és -nevelésről

Az ezekhez hasonló munkák mellett a kötelező iskoláztatás 1868-as magyarországi bevezetése nyomán – amely nagyban hozzájárult a szélesebb magyar női olvasóközönség kialakulásához, fejlődéséhez – a 19. század utolsó negyedében megnőtt az olyan művek száma, amelyek szerzői a kisgyermek testi neveléséhez, a

csecsemőkori ápolásához, helyes táplálásához, a szoptatáshoz adtak tanácsokat az édesanyáknak. (L. erről: Pukánszky, 2005; Kéri, 1997:93-96) A fővárosban adták ki például 1876-ban Wittmann Lázár *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra* című könyvét. Az egészséges kisgyermek testi ápolásával kapcsolatosan ez a könyv – hasonlóan a korábban megjelent szakmunkákhoz – az alábbi fejezeteket tartalmazta: a kisgyermek bőrápolása, ruházata, fekhelye, tápláléka, a szoptatás, dajka, fogzás, elválasztás. E tárgyköröket azonban alaposabban, bővebben tárgyalta a szerző, mint elődei. Ez is javarészt a századvégre óriási fellendülést megért orvostudomány eredményeinek volt köszönhető, és e tételt látszik igazolni olyan új témák tárgyalása a könyvben, mint például a himlőoltás. A könyv második fele – szintén a gyermekgyógyászat nagymérvű fejlődésének köszönhetően – a beteg gyermek ellátására, táplálására vonatkozó jó tanácsokat tartalmazott.

Jóllehet, a korszak szakmunkái szinte egybehangzóan kiemelték az anyatejes táplálás jelentőségét, esetenként nehézkes volt a szoptatás, a bérdaajka fogadása pedig nehezen megoldható, sok problémával járó feladat volt. (L.: Horváth, 1833; Dubay, 1887; Berger, 1889) Az Orvosi Hetilap és a Gyógyászat című lapok, illetve az orvosi egyetemek hallgatói és gyakorló orvosok számára írott tankönyvekben találhatjuk erről a témáról a legbősebb információkat. Emellett foglalkoztak a szoptatás témájával az olyan tudományos lapok is, mint például a Természettudományi Közlöny, az olyan pedagógiai sajtótermékek, mint a Népnevelők Lapja vagy a Család és Iskola. Nem hiányzott a gyermektáplálás kérdésköre az olyan heti magazinokból sem, mint a dualizmus korában kiemelt női érdeklődésre számító Vasárnapi Újság, de még a karikatúráknak, élelapoknak a témái között is megtalálhatjuk a szoptatás ábrázolását. Az újságcikkek túlnyomó része ajánlotta az édesanyáknak a szoptatást, mint kisgyermekük számára a legmegfelelőbb táplálási módot, és a nők egészségvédelme szempontjából is ezt ajánlották az orvosok. A Vasárnapi Újság egy korabeli cikkének tartalma számos más forrásból is visszaköszönt a későbbi évtizedekben is: „Valóban sajnálatra méltó az anya, kitől a természet, vagy körülményei megtagadták azt, hogy gyermekét saját emlőin táplálhassa, mert az nem élvezte azon boldogságot, mit e kedves kötelesség teljesítése magával hoz, és valóban megvetésre érdemes az anya, kit hiúság vagy henye élete arra készítet, hogy gyermekét, kit Isten a legszorosabb szeretet lánczával hozzácsatolt, azzal taszítja el magától, hogy anyai első, legjelentékenyebb, legnemesebb kötelességét gyermeke iránt nem teljesíti. Pedig fájdalom, korunkban igen sok anyát látunk, kinek kiseddét idegen asszony emlői táplálják, és a mi legfőbb csuda, egészséges, ép alkatú anyák, kik a világ előtt épen nem restelnek bevallani, sőt néha dicsekszenek azzal, hogy a természet e szent parancsát csupa kényelemből vagy hiúságból hanyagolják el.” (Sikor, 1861:582-585) A Természettudományi Közlöny ugyanerről és ugyanilyen szellemben 1870-ben Pierre Decaisne, francia orvos korábbi előadását ismertette egy rövid hírben, kitérve arra, hogy az anyáknak a divatozás, a kényelem miatt nem szabad lemondaniuk a kisbabák szoptatásáról. (Az anyai ápolásról, 1870:180-181) A Család és Iskola 1877-ben *A mi apró kényuraink* címmel közölt egy cikket a gyerekekről, ebben a szerző, a neves pedagógiai gondolkodó, Imre Sándor szintén határozottan kiállt a szoptatás fontossága mellett. (Imre, 1877:2)

A széles körben ajánlott szoptatás azonban nem minden édesanyának sikerült, amit jelez, hogy több cikk is foglalkozott ezzel a kérdéssel. A Vasárnapi Újság egyik írása például a dajkák alkalmazásának, kiválasztásának igen részletes kifejtését adta 1872-ben. (Osváth, 1872:431-432) A dajkák felfogadásáról, a kisgyermek dajkákhoz adásáról jogszabályok is születtek a korszakban, ahogyan erről például még a Népnevelők Lapja is írt egy 1868-as számában. A betegség vagy testi gyengeség miatt szoptatni nem tudó édesanyáknak fontos segítséget jelentettek a korszakban a gyermek-tápszerek. A 20. század elején több újsághirdetés is népszerűsítette a „Nestlé-liszt”-et. Egyes források ugyanakkor azt mutatják, hogy a korszak orvosai nem minden esetben értettek egyet az ilyen gondoskodással. Egy 1902-es tanulmány szerzője, Leszner Rudolf soproni orvos például szenvedélyes hangon ítélte el a gyermeküket nem szoptató nőket. A Természettudományi Közlöny hasábjain így írt: „A mióta az anyatej helyett mindinkább tehéntejet adunk a csecsemőknek, a szoptató anya eszményképpé emelkedett. A természetes állapot lett a rendkívüli s rendes lett a gummicsovés üveg, melynek szopóját majd a szoba poros padlójára ejti a csecsemő, majd meg valahogyan ismét szájába kapja. Az egészséges anyától meg kellene követelni, hogy maga szoptassa gyermekét. Az a kifogás, hogy társadalmi kötelességeinek teljesítésében a szoptatás akadályozza, nem fogadható el, minthogy fontosabb társadalmi kötelessége az anyának nem lehet, mint az, hogy a leggondosabban nevelje föl gyermekét.” (Leszner, 1902:50) A gyermekükkel nem foglalkozó, karriert építő, „jövő hölgyeiről” már korábban a Borsszem Jankó című humorisztikus lap is írt, így élcelődve: „A szoptatás szükséges művelete végett a természettudományoktól az irodalomtörténethez folyamodnak és csecsemők szájába Dayka Gábor alkalmas verseit fogják adni.” (Borsszem Jankó, 1873:4) Az Új Idők című lap számára 1898-ban Faragó József készített karikatúrát *Asszonyok klubja* címmel, ez a rajz már épp azt az „emancipált” nőt mutatja be, akit a Borsszem Jankó negyedszázaddal korábban kigúnyolt. A századvégen ez a rajz épp úgy a szoptatást (mint az anyaság szimbólumát) helyezte a középpontba, mint más, a hagyományos és a modern női szerepeket szembeállító korabeli források.

A szoptatás gyakran említett témáján túl az anyák, a család számára több könyv és cikk is közölt helyes nevelési, viselkedési mintákat, adott gyermekgondozási tanácsokat, ahogyan 1878-ban Cseh Károly is, aki *Egészségügyi levelek egy anyához* című művében 59 levélben fordult a testi és lelki nevelés problémáival az édesanyákhoz. (Cseh, 1878) Könyve rendkívül sokrétű, figyelme szinte mindenre kiterjed, levelei érdekesek, és műve olvasását tárgymutató könnyíti meg, amelyben – számos más fogalom között – az alábbiakkal találkozhatunk: tej, táplálék, szoba, testalkat, ruházat, terhesség. A témák tehát a „régiek”, tárgyalási módja, választott műfaja: a levél azonban Cseh Károly munkáját érdekes, újszerű olvasmányá tette.

A századfordulóhoz közeledve mind jobban szaporodtak a hasonló könyvek. 1897-ben adták ki magyar fordításban Braidwood Murray P. *Anyák tanácsadója és útmutatója gyermekeik ápolásánál* című művét. Témakörei a fentiekben tárgyalt könyvekével szinte megegyezőek, kötete értékét emeli, hogy azt olyan mellékletekkel látta el, amelyek kétségtelenül hasznosíthatók voltak a mindennapi gyermekápolásban:

Faragó József: Asszonyok klubja
Forrás: Új Idők, 4(51), (1898. december 18.), p. 545.
URL: <https://bit.ly/3sSeqtH>

táblázatban foglalta össze például az életkor és a súlygyarapodás összefüggéseit. Írásán mindvégig jól látható, hogy orvosi, biológiai és technikai felfedezésekben, újításokban jártas, olvasott szakember volt. A könyv összefoglalta az anyák kötelességeit, melyek közül az első, hogy önmaguk egészségére vigyázzanak, a második, hogy gyermeküket tejjel és meleggel lássák el, a harmadik pedig, hogy gyermekük egészségére felügyeljenek. (Braidwood, 1897)

A kicsik és nagyobbak otthoni foglalkoztatását szolgálták a századfordulón már mind nagyobb számban kapható gyermekjátékok, mese- és ifjúsági könyvek, illetve újságok. (L. erről: Drescher, 1934; Komáromi, 2005) A gyermekirodalom külföldi remekei mellett a századfordulóra elkészült Benedek Elek *Székely Tündérország* (1885) című mesegyűjteménye és egyik legjelentősebb műve, az öt kötetben kiadott *Magyar mese- és mondavilág* (1894-1896). Több más neves magyarországi író és költő is készített ebben az időszakban remekbe szabott ifjúsági regényeket, gyermekverseket és ismeretterjesztő munkákat. Ezek mellett a Kis Újság, a Jó Pajtás, a Hasznos Mulattató, a Vasárnapi Újság melléklapjaként 1873-ban indított, Beniczky Irma által szerkesztett Kis Vasárnapi Újság, a Pósa Lajos és Benedek Elek alapítószerkesztők által gondozott Az Én Újságom, a Tutsek Anna-féle Magyar Lányok és más lapok is számos hasznos olvasnivalót nyújtottak a gyerekeknek.

A korszak pedagógiai és más lapjaiban – leginkább a századfordulón – gyakran közöltek játékokról, a gyermekek kedvelt vagy ajánlott játéktevékenységeiről cikket, hirdetéseket. Több esetben emelték ki azt a cikkírók, amit egy 1890-es művében a neves kolozsvári pedagógus, Felméri Lajos is, hogy a kislányoknak a baba (ahogyan ő írta: a bábú) a legkedvesebb játékszere. Így írt erről: „Az egyéni hajlamoknak a játékban való természetes nyilvánulata oka annak, hogy a gyermek játéka nemcsak az állatétől különbözik, hanem egymásétól is, azaz más a fiú, más a leány gyermek játéka. Mindkét fél játékanak jelentékeny részét más képzetek, más aktiók, más nyelv, és más cél jellemzi, mert más-más munka vár rájuk az életben. A leány gyermek játéka rendszeren szűk körű s főképp a bábuzásban áll, mert sorsa majdnem bizonyosan a gyermekgondozás és háztartás vezetése. (...) „valamiről” (bábú) azt képzelni, hogy „valaki”, ebben van a nőnek egész jövője. Midőn játszva és álmodozva ruhát varr, bábút öltöztet s kiházasít, a gyermekből kis leány, a kis leányból nagy leány s a nagy leányból nő lesz és az első gyermek az utolsó bábunak a folytatása.” (Felméri, 1890:136) A dualizmus korában a gyermekirodalom és a játékgyártás is visszatükrözte és alátámasztotta a hagyományos „férfi” és „női” szerepekre (ez utóbbi esetében kiemelten is az anyaságra) történő felkészítést.

A századfordulón a legkülönbözőbb, orvosi, pedagógiai, közgazdaságtani és természettudományi lapokban is gyakran cikkeztek a magas csecsemő- és gyermekhalandóság problémájáról. Többben kiemelték ennek megfékezése szempontjából a kora gyermekkori, otthoni és intézményes gondos és szakszerű ápolás, táplálás, nevelés fontosságát, ezzel kapcsolatosan pedig az orvosok mellett az édesanyák felelősségét, ahogyan ezt egyértelműen jelezte például a Nemzeti Nőnevelés egyik, 1895-ben közölt tanulmánya, melynek szerzője szerint a lányokat az iskolában és otthon is, testileg és lelkileg is fel kell készíteni a gyermekszülésre és -nevelésre. (Személy, 1895:213-224)

Összefoglalás

A 17-20. század közti időszakban Magyarországon is számos írásmű foglalkozott (egész terjedelmében vagy részleteiben) az anyaság, a gyermekvállalás, a gyermekek gondozása és nevelése kérdéseivel. Kutatási eredményeink azt mutatják, hogy az anyasággal és a női szerepekkel kapcsolatosan megfogalmazott véleményekben – a források műfajától függetlenül – nagyon lassan, csupán a 19. század elejére történt elmozdulás. Addig ugyanazoknak a régi (gyakran már az ókori vagy középkori keresztény szövegekben is fellelhető) véleményeknek, kliséknek az ismételtetése volt jellemző, amelyek szerint a gyermek testi-lelki egészségéért, szellemi fejlődéséért, erkölcsi neveléséért, tágabban a családok, a nemzet, az egész emberiség sorsáért az anyák felelősek, valamint az, hogy a nők legfőbb feladata a gyermekszülés, a szoptatás és a gyereknevelés. Mindez olyan történelmi időszakban került hangoztatásra, amikor a politikai és gazdasági életben Magyarországon is egyértelműen a férfiak rendelkeztek széleskörű lehetőségekkel és döntési jogkörökkel. Kutatásaink további célja ennek a dichotómiának az árnyaltabb, forrástani és módszertani szempontból is széleskörűen megalapozott értelmezése.

Vizsgálataink azt mutatják, hogy a magyarországi források tartalma számos ponton kapcsolatba hozható más európai források szövegével. Nem csupán a tematikai hasonlóság, az érvelési technikák, az érvkészlet elemeinek összecsengése mutatható ki, hanem az is jól látszik, hogy több magyar szerző külföldi írók könyveit, cikkeit vette alapul, amikor az anyasággal, gyerekneveléssel kapcsolatos gondolatait kifejtette. Ez legtöbbször úgy történt, hogy a magyar szerző utalt eredeti forrására, egyes esetekben viszont a külföldi forrás-megjelölés elmaradt. Kitűnik, hogy a magyar szerzők próbálták szövegeiket a magyarországi viszonyok közé átültetni, illetve azokat a hazai egyházi és politikai törekvésekkel összhangba hozni. Ezzel magyarázható az, a 18-19. században többször is átértelmezett, a legkülönbözőbb műfajú forrásokban folytonosan felszínen lévő gondolat, hogy a nemzetépítésben kiemelt szerepük van az anyáknak.

Irodalom

- A jövő hölgyei : Apró profécziák a nők jövődöbeli munkaköréből (1873). *Borsszem Jankó*, 6(264), (január 19.), p. 4. URL: <https://bit.ly/46GfyhU>
- Az anyai ápolásról (1870). *Természettudományi Közölny*, 2(13), p. 180-181. URL: <https://bit.ly/3QYIn48>
- Ballagi M. (szerk.) (1867). *A magyar nyelv teljes szótára, A, a – K, Kar*. Budapest: Franklin. URL: <https://bit.ly/3sQqXOk>
- Berger I. (1889). *A csecsemő tápláltatásáról és azon káros hatásokról, melyek a nőre háramolhatnak, ha az nem szoptat, habár egészsége azt megengedné : Népszerű dolgozat gondos anyák számára*. Budapest, Lampel (8-r. 29. lap).
- Bessenyei Gy. (1932). *Anyai oktatás*. Vajthó László (szerk.). Magyar Irodalmi Ritkaságok 15. sz., Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. URL: <https://bit.ly/3T6SZzy>
- Braidwood M. P. (1897). *Anyák tanácsadója és utmutatója gyermekeik ápolásánál*. Budapest, Athenaeum R. Társulat.
- Cseh K. (1878). *Egészségügyi levelek egy anyához*. Budapest, Busehmann F. Nyomdája.
- Drescher P. (1934). *Régi magyar gyermekkönyvek : 1538-1875*. Budapest, A Magyar Bibliophil Társaság Kiadása. URL: <https://bit.ly/3uzS1Sb>
- De Gerando A. (1880). *Nőtán, vagy az asszonyi hivatás tudománya*. Kolozsvár, Stein János.
- Dubay M. (1887). *Miért szoptassa az anya önmaga gyermekét?* (A »budapesti orvosi kör« által jutalmazott pályamű.) Budapest.
- Felméri L. (1890). A játék. *Magyar Pedagógiai Szemle*, 11(4), (április 1.), pp. 133-137. URL: <https://bit.ly/3N9PDIIm>
- Felsőöri Fábíán L. (1802). [Christoph Wilhelm Hufeland]: *Az anyákhoz való jó tanácsa Hufelandnak a gyermekek testi neveléseknek nevezetesebb pontjairól az ő életeknek első esztendejekben*. Iratott németül 1799. esztendőben, most pedig magyarra fordította és némely megjegyzésekkel és világosításokkal a magyarok szokásokhoz alkalmaztatva kiadta. Pozsony, Wéber.
- Felvinczy Gy. (1988). A' jo gazda-aszszonynak dicsireti. In: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század 13 k.*, HU ISSN 0324-2323., Budapest, Akadémiai Kiadó, pp. 114-123. ISBN 963-05-4825-9. URL: <https://bit.ly/3Gr562V>
- Fildes, V. (1988). *Wet nursing : a history from antiquity to the present*. Oxford – New York, Basil Blackwell. ISBN 0631158316
- Forgó J. (1872). A gyermekről. *Magyarország és a Nagyvilág*. 8(18), (május 5.), pp. 206-208. URL: <https://bit.ly/481qnMA>
- Geócze S. (1898). A leányok erkölcsi nevelése az iskolában. In: Nagy L., Beke M., Kovács J. és Hajós M. (szerk.). *A II. Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus naplója I/3. kötet*, Tanítóképzési Szakosztály. Pest, Petrik Géza kiadása, pp. 1212-1217. URL: <https://bit.ly/3TclpZ1>

• A tanulmányban előforduló webes hivatkozások legutolsó ellenőrzési időpontja: 2023. december 1.

- Horváth E. (1833). *Orvostudori értekezés a szoptatás kötelességéről*. Dissertatio inaug. med. de officio lactationis, Pest.
- Hufeland, Ch. W. (1799). *Guter Rath an Mütter* über die wichtigsten Punkte der physischen Erziehung der Kinder in den ersten Jahren. Berlin.
- Imre S. (1877). A mi apró kényuraink, 1. rész. *Család és Iskola*, 3(1), (január 1.), pp 2-4. URL: <https://bit.ly/3uRvrVa>
- Jeney E. (1902). Boldogasszony fogantatása ünnepére. In: *Ünnepi, vasárnapi és alkalmi egyházi beszédek*. Győr: Győregyházmegyei Könyvsajtó. 1-10.
- Kerékgyártó E. et al. (1876). A Népmvelők pesti egyleteinek emlékirata I-II. *Népmvelők Lapja*, 11(14), (április 1.), pp. 209-212. URL: <https://bit.ly/3N9T3uG>; 11(15), (április 8.), pp. 225-227. URL: <https://bit.ly/3Gs3x3HJ>
- Kéri K. (1997). A Nagyenyedi Bethlen Könyvtár kisdedneveléssel foglalkozó könyvei. *Egészségnevelés*, 2. 93-95. URL: <https://bit.ly/46Bszco>
- Kiss J. (1794). *Egészséget tárgyazó katechismus a' köznépnek és az Oskolába járó Gyermeknek számára, Hogy tudhassák Egésségjüket betsülni és örözni*. Sopron.
- Kolosi Török I. (1967). Az aszszonyi-nemnek nemességéről, méltóságáról és ditsiretiről való rythmusok. Kolozsvár, 1630. In: Stoll B. (szerk.). *Régi magyar költők tára XVII. század 4. Az unitáriusok költészete*. HU ISSN 0324-2323. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 457-483. URL: <https://bit.ly/4159luw>
- Komáromi G. (2005). *Elfelejtett irodalom : Fejezetek a magyar gyermek és ifjúsági próza történetéből : 1900-1944*. Budapest, Móra.
- Krompecher I. (1898). Anya és nevelő. *Nemzeti Nőnevelés*, 19(2), (február), pp. 81-87. URL: <https://bit.ly/3GonsBM>
- Lehel I. (sajtó alá r.) (1927). *Jászai Mari emlékiratai*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. URL: <https://bit.ly/3Nb1mGD>
- Leszner R. (1902). Az anyatej. *Természettudományi Közöny*, január, 34. kötet, 389. füz. (január), pp. 46-51. URL: <https://bit.ly/3R9Lx46> | <https://bit.ly/3TaIETu>
- Nyíri I. (1857). Nőjogtan. A' szépnem' természeti jusainak alaptudománya. Második Osztály. A' Nyelvtudományi, Philosophiai és Történetirási Osztályok értekezései. 1834-1836. In: *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*. Harmadik kötet. Buda: A' Magyar Királyi Egyetem' betűivel. pp. 97-130. URL: <https://bit.ly/3N6tQS0> | <https://bit.ly/3TeqLDj>
- Osváth A. (1872). A kisdedek mesterséges táplálása. *Vasárnapi Ujság*, 19(35), (szeptember 1.), pp. 431-432. URL: <https://bit.ly/3N6nYYD> | <https://bit.ly/3taWOZU>
- Pázmány P. (é. n.). Mint kell keresztyén leányt nevelni? In: *Pázmány Péter válogatott munkái*. Budapest, Lampel R. Könyvkereskedés, é. n. (Remekírók képes könyvtára), pp. 267-272. URL: <https://bit.ly/46Jvznd>
- Perlaki D. (1791). *A' gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás, melyet a' szüléknek és gyermek tanítók' s nevelőknek kedvekért összev szedegetett...* Komárom, Weber Simon Péter Nyomdája.
- Pest Pilis és Solt t. e. megyék rendszabályai a dajkaságra kiadott gyermekek ügyében (1868). *Új Korszak : Havi közöny a Magyar Közművelődés, politikai és közigazdaszat köréből*, 3(4), (július 15.), p. 65. URL: <https://bit.ly/3GLFs9v>

- Podmaniczky F. (1855). Szerelem, szeretet és hölgyeink. *Család könyve*, [Szerk.: Gre-guss Á. és Hunfalvy J.] Pest, Heckenast, 1(9), pp. 3-11. URL: <https://bit.ly/3Gr9KOp>
- Pukánszky B. (1984). Egy feledésbe merült magyar pedagógus : Zákány József (1785-1856) kísérlete az első magyar nyelvű neveléstudományi rendszer megeremté-sére. *Pedagógiai Szemle*, 34(11), (november), pp. 1099-1105. URL: <https://bit.ly/3RrnTS0>
- Pukánszky B. (2005). *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben*. Pécs, Géczi J. (Sor. szerk.). Iskolakultúra-könyvek 28. – ISSN 1586-202X). ISBN 963-86745-2-0. URL: <https://bit.ly/3Gra0gl>
- Sántha M. (1867). Haynald – született Jüttner Francziska. *Katholikus Néplap*, 20(6), (február 7.), pp. 41-43. URL: <https://bit.ly/3uK0um5>
- Sikor J. (1861). A csecsemők ápolása. *Vasárnapi Újság*, 8(49), (december 8.), pp. 582-585. URL: <https://bit.ly/3RmWmBb> | <https://bit.ly/3T6jgy0>
- Szabó I. (1879). A családi szentély. *Katholikus Hetilap*, 35(48), (november 27.), pp. 377-378. URL: <https://bit.ly/483fbPx>
- Szabó R. (1871). *Nők világa*. Pest: Petrik Géza kiadása, pp. 107-110. URL: <https://bit.ly/47Ft8mU>
- Személy K. (1895). Gyermekhalandóságunk és a nőnevelés. *Nemzeti Nőnevelés*, 16(6), (június), pp. 213-224. URL: <https://bit.ly/3RqwHaI>
- Takács Zs. M. (2018). „Jó tanítónő és jó anya egy személyben nem lehet”. In: Ács-Bíró A. és Maisch P. (szerk.). *Horizontok és dialógusok IV.: Absztraktkötet*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Neveléstudományi Intézet, ISBN 978-963-429-227-2. p. 11. URL: <https://bit.ly/47GkGnh>
- Ungár D-né (1909). A nők választójoga az anya szempontjából. *Nemzeti Nőnevelés*, 30(1-2), (január-február), pp. 87-88. URL: <https://bit.ly/3tayaZr>
- Wittmann L. (1876). *A gyermekápolás rövid kézikönyve tekintettel a hazai viszonyokra*. Budapest, Franklin.
- Zákány József (1825). *Rövid beszéd, melyet a nevelés tanító-széke legelső megnyitása alkalmatosságával hivatalába való beállítatásakor tartott a hely. vallást tartók debreczeni nemes collegiuma oratoriumában Nov. 13. napján, Debreczen*.